

Kelemen Ágnes

NEMZETI ÉRZELMEK ÉS A KISEBBSÉGEK IRÁNTI ATTITÜDÖK A MAI MAGYARORSZÁGON

Bevezetés

Az idevágó szakirodalomban számos irányzatot találunk, amely a nacionalizmus jelenségének valamilyen aspektusával foglalkozik a politológia, a nemzetközi kapcsolatok vagy a szociológia területén. A nacionalizmus fogalmának meghatározási kísérletei is sokféle területet foglalnak magukba a politikai ideológiától kezdve a politikai mozgalmakon át a nemzetépítési folyamatokig, valamint az egyén bizonyos politikai irányultságáig.

A tanulmány célja

Az alábbiakban bemutatott munka célkitűzése az volt, hogy megvizsgáljuk a nemzet fogalma köré csoportosuló attitűdök szerveződését, valamint a nemzeti érzelmek és a nemzet fogalmához kapcsolódó kisebbségek iránti attitűdök strukturális kapcsolatait. A vizsgálatban megpróbáltuk feltárni az egyén domináns nemzeti csoportjához kapcsolódó attitűdjeinek valamint a kisebbségi csoportokkal kapcsolatban kialakított attitűd-stratégiáinak kapcsolatait és szerveződését.

A nacionalizmust mint politikai orientációt vizsgáló – igen ritka – empirikus tanulmányok között különösen átgondolt H. Dekker és M. Malova (1997) munkája. Szerintük a nemzeti attitűdöket felfoghatjuk úgy, mint a nemzet és az ország iránti attitűdök egy halmazát, melyek erősségük és érzelmi töltetük tekintetében különböznek egymástól és amelyben a nacionalizmus a halmazt alkotó attitűdök egyike. Empirikus vizsgálataik bizonyítékai szerint a modellt alkotó attitűdök (úgy mint nemzeti érzések, a nemzet szeretete, nemzeti büszkeség, nemzeti preferencia, nemzeti felsőbbrendűség és nacionalizmus) valóban elkülönülő érzületek, melyek egy kumulatív hierarchiába szerveződnek.

Bár ez a modell a nemzet fogalmához kapcsolódó attitűdökre összpontosít, valószínűsíthető, hogy ezek az attitűdök szorosan kapcsolódnak a domináns nemzeti csoport és az azzal együtt élő kisebbségek kapcsolatára vonatkozó véleményekhez. Ebből kifolyólag a tanulmányunknak kettős célja volt. Egyik részről igazolni kívántuk, hogy a Dekker–Malova modell magyar mintán is helytálló, vagyis annak ellenére, hogy a modell méréséhez használt skála jó néhány meglehetősen ország-specifikus állítást tartalmaz, a modell maga magyar kontextusban is működik. A másik cél az

volt, hogy feltárjuk a nemzeti érzések fenti modellje és bizonyos kisebbségi csoportok iránti attitűdök közti kapcsolatokat.

Definíciók és hipotézisek

Történészek, szociológusok és politológusok a társadalmi kisebbségek sokféle definícióját fogalmazták meg, a kisebbségek vizsgálatának éppen releváns oldalát hangsúlyozva. Egyes meghatározások aránylag objektív, megfigyelhető kritériumokra építenek, különböző kulturális, történelmi vagy fizikai különbségeket elemezve (lásd pl. Kővágó 1983) és a kisebbségi csoportok számszerű hátrányát hangsúlyozva. Más meghatározások (lásd pl. Wagley-Harris, idézi Simpson-Yinger 1985: 17) nem ennyire objektív, numerikus különbségeket emelnek ki, hanem inkább a kisebbségi lét olyan aspektusait, melyek a kisebbségek hátrányos társadalmi helyzetéből, a többségi-kisebbségi kapcsolatokból és a feljük megnyilvánuló többségi attitűdökből fakadnak. Munkánkban – a kisebbségek iránti attitűd vizsgálatakor – a kisebbség fogalmát leginkább Tajfel meghatározásához érezzük legközelebb, miszerint „[a kisebbség] az emberek egy olyan csoportja, amely... a »külvilág« bizonyos attitűdjeinek és kezelésmódjának fogadó felét alkotja” (Tajfel 1981).

A kisebbségekkel kapcsolatos többségi politikát Simpson és Yinger (1985) három nagy kategóriába sorolja: a multikulturalitás elfogadása vagy akár támogatása, a kisebbségi csoportok eliminációs szándéka, valamint a két véglet között a kisebbségi csoport asszimilációja vagy – éppen ellenkezőleg – a tudatosan alárendelt helyzetben tartott csoport parazitikus kiszípolozása. Ha mindezt a domináns csoportban megfigyelhető egyéni attitűdök szintjére fordítjuk le, valószínűleg hasonló általános beállítódásokat találunk a kisebbségi csoportokkal kapcsolatban, nevezetesen toleráns, asszimilációs, illetve diszkrimináns, kirekesztésre törekvő tendenciákat.

1. hipotézis: Az attitűdök összetett interperszonális/csoportközi viszonyok – jelen esetben a domináns többségi csoport és a kisebbségi csoportok közti kapcsolatok – megtestesítői, illetve tükröződései. A külcsoportok iránti attitűdök többek közt feltárhatók az egyénnek ezen csoportokkal szembeni „preferált stratégiáját” és így *elhelyezhetők egy tolerancia – asszimiláció – diszkrimináció/kirekesztés kontinuum mentén.*

2. hipotézis: A csoportközi viszonyokat számtalan – történelmi, társadalmi, gazdasági és pszichológiai – tényező befolyásolja, ezért a különböző csoportok iránti attitűdök nagy változatosságot mutatnak egy társadalomban. Ennek ellenére *feltételezhető egy olyan szabályos mintázat, amely meghatározza az attitűdök irányát, feltár egy, a kisebbségekkel, mint olyanokkal szembeni preferált stratégiát. Ez a „metaattitűd” nem egy adott kisebbségi csoportra nézve specifikus, hanem a vizsgált személyre jellemző általános beállítódás.*

A kisebbségek definíciói menthetetlenül a nemzet fogalmához kapcsolják a kisebbség fogalmát, hiszen az csak a nemzettel való relációban nyer értelmet. A kognitív konzisztencia elméleteire alapozva (lásd pl. Abelson 1968) joggal tételezhetjük fel, hogy ezek a fogalmak hasonlóan kapcsolódnak egymáshoz az attitűdök kognitív szerveződésében. Feltételezésünk szerint a kisebbségekről és a nemzetről alkotott fogalmak, valamint az ezekhez kapcsolódó attitűdök, érzelmek hasonló módon szétválaszthatatlanul összefonódnak az elme reprezentációs struktúrájában.

3. *hipotézis*: Szabályszerű kapcsolatokat fedezhetünk fel a nemzettel kapcsolatos attitűdök és a kisebbségi csoportokkal szemben preferált attitűd-stratégiák között. Ezt a kapcsolatrendszer operacionalizálni a Dekker–Malova nacionalizmus modellt alkotó attitűdök, valamint a tolerancia-kirekesztés dimenzió mentén elhelyezett kisebbségi attitűdök közti relációkkal tudjuk.

Módszer

A fenti hipotézisek tesztelésének érdekében először két, 1994-es, illetve 1995-ös, országos reprezentatív mintán végzett, etnikai attitűdökkel kapcsolatos szociológiai felmérés eddig nagyrészt elemzetlen adatait használtuk fel. Részben ennek az első fázisnak az eredményeire alapozva fejlesztettük ki azt a kérdőívet, amely a fenti hipotézisek tesztelését célozta meg.

Ezt a kérdőívet egy nem reprezentatív, önkitöltős felmérés keretében alkalmaztuk 405 középiskolásból álló mintán. A válaszadók 7 budapesti középiskola diákjai voltak, 62 százalékuk gimnazista, 38 százalékuk szakközépiskolai tanuló volt. A célcsoport a 17-18 évesek voltak (harmadik, illetve negyedik osztályos tanulók); ez a korcsoport alkotta a minta 85 százalékát, bár teljes minta kormegoszlása 16-tól 20 évig terjedt. A nemi megoszlás nem teljesen kiegyensúlyozott, a minta 55 százaléka lány, 45 százaléka fiú.

A kérdőív. A kérdőív 5 részből és összesen 108 elemből állt. A szekciók a következő öt témát fedték le. Egy 34 elemes rész a magyarországi romákkal kapcsolatos attitűdöket vizsgálta, egy másik a magyar zsidósággal volt kapcsolatos. Ez a két szekció a kérdőív elején található; a sorrendi hatás kiszűrésének érdekében a két rész prezentációs sorrendjét variáltuk. Ennek a két résznek az elemei az első hipotézis három feltételezett általános beállítódási módjához, nevezetesen a toleráns, az asszimilációs és a kirekesztő stratégiákhoz kapcsolódtak.

A harmadik szekció a Dekker és Malova által konstruált Nacionalizmus kérdőív átdolgozott változata volt, amely 19, a nemzethez való viszony különböző formáit vizsgáló elemből állt. Ezt követte egy kilencelemű rész, amely a válaszadók nemzetfogalmát volt hivatva alaposabban feltárni, míg végül 17 szociológiai-demográfiai változót mértünk.

Előkészítő elemzés

A kutatás első fázisában a bevezetésben említett két, 1994- és 1995-ös, az etnikai attitűdöket vizsgáló szociológiai tanulmány adatbázisának másodelemzését végeztük el.¹ Ennek az elemzésnek az volt a célja, hogy az 1. és a 2. *hipotézis* előzetes

¹ Az 1994-es vizsgálatot Erős Ferenc, Enyedi Zsolt, Fleck Zoltán és Fábíán Zoltán készítette, a romákkal és más kisebbségekkel szembeni attitűdökkel, az antiszemitizmussal, valamint az autoritarizmussal kapcsolatban; az 1995-ös tanulmány Kovács András kutatása első sorban az antiszemitizmusról, amely tartalmazott néhány elemet a romákkal kapcsolatban is.

tesztelését elvégezhezzük és így némi tudást szerezhessünk a feltételezett attitűd-strukturákkal kapcsolatban, mielőtt megszerkesztenénk a kérdőívünket és lefolytatnánk a vizsgálatot.

Az 1995-ös, antiszemitizmust vizsgáló tanulmány adatainak itemanalízise szerint a magyarországi zsidósággal kapcsolatos olyan attitűdök, melyek a két csoport együttélésére vonatkozó valamilyen stratégiát fejeznek ki, valóban elrendezhetők a három feltételezett kategóriában. Az 1994-es vizsgálat – amely a zsidók mellett a romákkal kapcsolatos elemeket is tartalmazott – hasonló elemzése is alátámasztotta ezt a hipotézist. Ez a tanulmány elegendő elemet tartalmazott a romákkal kapcsolatban is ahhoz, hogy a három klaszterről ebben a kontextusban is kapjunk némi előzetes képet. Ezek az adatok határozottan alátámasztották a három fő – a toleráns, az asszimilációs és a diszkrimináns – klaszter létezéséről szóló 1. hipotézist ahhoz, hogy a kutatást ebben az irányba folytathassuk.

További elemzéseket végeztünk annak érdekében, hogy a fent leírt attitűd-klaszterek kapcsolatairól megtudjunk valamit a különböző kontextusokban, vagyis, hogy a 2. hipotézis azon feltételezését teszteljük, miszerint létezik egy, az egyén által általánosan preferált stratégia a kisebbségekkel, mint olyanokkal kapcsolatban. Bár azok a kutatások, melyek a jelen elemzéshez az adatokat szolgáltatták, a miénktől meglehetősen eltérő hipotézisek vizsgálatára jöttek létre és így egy alapos teszteléshez szükséges elemeknek csak egy töredékét tartalmazták, az eredmények mégis elég világosan cáfolták a 2. hipotézist.

Az 1995-ös antiszemitizmus-vizsgálat csak három elemet tartalmazott a romákkal kapcsolatban, mindhárom erősen diszkrimináló. Ez a három elem szignifikáns, de alacsony korrelációt mutatott a zsidókkal szembeni kirekesztő attitűdökkel (az értékek 0,126 – 0,172 között mozogtak, $p < 0,001$). Az 1994-es tanulmány adatai lehetővé tették, hogy összehasonlítsuk a romákkal kapcsolatos három attitűd klasztert a zsidókkal szembeni toleráns és kirekesztő attitűdökkel. A következő eredményeket kaptuk:

1. táblázat

	Roma kontextus	Asszimiláns	Kirekesztő	Toleráns
Zsidó kontextus				
Kirekesztő		0,219**	0,500** ²	-0,121*
Toleráns		0,145*	0,014	0,163**

* $p < 0,01$; ** $p < 0,001$

A fenti adatok arra engednek következtetni, hogy a zsidókkal és a romákkal kapcsolatos attitűdök összefonódnak ugyan, de nem ekvivalensek egymással, vagyis a tárgycsoporttól független „metaattitűd” feltételezése nem megalapozott.

² Mivel mindkét tanulmány elsősorban a vizsgált csoportokkal kapcsolatos ellenséges attitűdökre összpontosított, a kirekesztő attitűdnyaláb volt a legkidolgozottabb, amely tény valószínűleg hozzájárult az ezen faktorokon kapott magas korrelációs értékhez.

Így azt a megoldást választottuk, hogy a kérdőívben felhasználtunk olyan elemeket, melyek a zsidókkal, illetve a romákkal kapcsolatosak, de olyanokat nem, amelyek általánosságban a kisebbségekre, mint olyanokra kérdeztek rá. Azt, hogy miért ezt a két kisebbségi csoportot választottuk a kérdések tárgyául, csak Tajfelnek a bevezetőben idézett meghatározására tudunk utalni. Magyarországon a zsidók és a romák alkották leggyakrabban „a 'külvilág' bizonyos attitűdjeinek és kezelésmódjának fogadó felét”, így talán érdemes ezeket az attitűdöket részleteiben megvizsgálni.

Nemzet és nacionalizmus

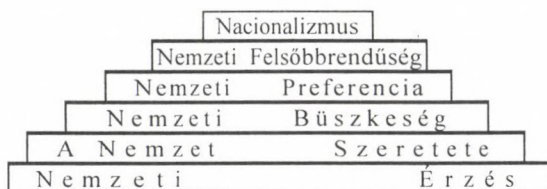
A Dekker–Malova nacionalizmusmodell

Dekker és munkatársai dolgozták ki a nacionalizmus azon koncepcióját, amelyet az itt bemutatott munkában is használtunk. A nacionalizmus kutatásának szerintük legfőbb akadály a fogalmak tisztázatlansága, amit az is bizonyít, hogy az irodalomban a nacionalizmus fogalmát négy nagyobb terület lefedésére használják, ráadásul konfúzusan: politikai ideológiát, politikai mozgalmat, a nemzetépítés folyamatát és végül az egyének egy sajátos politikai orientációját értik rajta.

A szerzők rámutattak, hogy csupán a negyedik kategóriát – az egyén politikai beállítódását – vizsgálva is kiderül, hogy a nacionalizmus fogalmát még ebben a leszűkített értelemben is számos más olyan nemzeti orientáció szinonimájaként használják, mint például a nemzettudat, nemzeti érzések, nemzeti identitás, a nemzethez való lojalitás, patriotizmus, sőt ezen túlmenően használják olyan általános értelemben is, amely végképp összemos olyan dimenziókat, mint a nemzetet összetartó vérségi vagy rokonsági kapcsolatokba vetett hit, szeparációs törekvések, a tiszta és homogén nemzet iránti vágy, az etnocentrizmus és így tovább.

Annak érdekében, hogy a nacionalizmus – mint egy sajátos egyéni attitűd – fogalmát tisztázhassák, Dekker és Malova a nemzeti attitűdök egy olyan komplex strukturális modelljét vezette be, amelyben a nacionalizmus egy az azt felépítő elemek közül. Hat, az országgal és a nemzettel kapcsolatos fő attitűdöt tételeztek fel, majd bizonyítottak empirikusan. A hat attitűd eltérhet egymástól érzelmi töltetének milyenségében (semleges, negatív vagy pozitív) és erősségében. A legalapvetőbb attitűd – a nemzeti érzés (feeling) semleges töltetű és a nemzethez való tartozás érzését jelenti. A többi öt a modell alapértelmezésében pozitív töltetű, bár a szerzők feltételeztek negatív „egérutakat” is a negatív identifikációs mintázatú alanyok esetére. Az öt pozitív attitűd a nemzet szeretete, a nemzeti büszkeség, a nemzet preferenciája, a nemzeti felsőbbrendűség és végül a nacionalizmus.

A fenti attitűdök egy kumulatív hierarchiába rendeződnek, vagyis az attitűdfejlődés elkülöníthető és hierarchikusan egymásra épülő stádiumait jelölik – a nemzet kontextusában. A fejlődés során először egy alacsonyabban elhelyezkedő stádiumnak kell kifejlődnie, mielőtt egy következő lépcsőfok megjelenhetne, amely minden alatta levő szintet magába foglal.

A modellt diákmintákon empirikusan tesztelték Hollandiában, Szlovákiában és a Spanyolországi Baszk Autonóm tartományban. Az eredmények alátámasztják a hat fő attitűd létét és strukturális kapcsolataikat.

A mi kutatásunkban ugyanezt a módszert használtuk annak érdekében, hogy megvizsgáljuk a modell érvényességét Magyarországon, valamint, hogy referenciaalaként használhassuk azt a nemzeti orientációk és a kisebbségek iránti általános beállítódások kapcsolatának vizsgálatához.

A nacionalizmus skála kidolgozásakor az 1995-ös hollandiai és az 1995/96-os szlovákiai vizsgálatok kérdőíveinek elemei közül választottunk ki és fordítottunk le 19 megfelelő elemet.

2. táblázat

Nemzeti attitűdök Magyarországon

	1	2	3	4	5
Nemzeti érzés Cronbach $\alpha=0,83$					
1. Magyaroknak érzem magam	1	3	12	20	64
2. Azt érzem, hogy Magyarország a hazám	2	3	7	17	71
A nemzet szeretete Cronbach $\alpha=0,776$					
3. Szeretem a magyar nyelvet	1	2	4	19	74
4. Szeretem Magyarországot	1	4	11	24	60
5. Jó érzés magyarnak lenni	3	8	20	30	39
6. Általában kedvelem a magyarokat	0	3	22	37	38
Nemzeti büszkeség Cronbach $\alpha=0,788$					
7. Büszke vagyok Magyarországra	4	12	23	28	33
8. Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok	3	7	21	27	42
9. Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek	4	7	27	27	35
Nemzeti preferencia Cronbach $\alpha=0,552$					
10. Általában inkább szeretek magyarokkal érintkezni, mint külföldiekkel	20	14	32	17	17
11. Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni, mint bármely más országban	11	15	31	17	26
Nemzeti felsőbbrendűség Cronbach $\alpha=0,65$					
12. Általában jobban szeretem a magyarokat, mint a külföldieket	18	18	31	20	13
13. Általánosságban a magyarok különbek más nemzeteknél	35	18	25	14	8
14. Magyarországon a legjobb élni	30	20	30	10	10
Nacionalizmus Cronbach $\alpha=0,759$					
15. Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal	15	18	25	20	22
16. Azt érzem, hogy a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom	19	24	26	17	14
17. Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie	33	24	20	9	14
18. A magyaroknak nem szabadna keveredniük más nemzetekkel	49	18	14	8	11
19. Jobb lenne, ha a nem magyar nemzetiségű emberek kivándorolnának az országból	45	15	16	8	16

Vizsgálatunk szerint az így szerkesztett skála alkalmazható a mi mintánkon is – hasonló adatokat produkálva, mint a másik három országban végzett előző kutatások. A teljes nemzetiattitűd-skála erősen megbízhatónak bizonyult (Cronbach $\alpha=0,856$ az összes 19 elemre vonatkoztatva), csakúgy, mint a legtöbb alskála, (melyek Cronbach α -i 0,65 és 0,83 közé estek) a nemzeti preferencia skálájának kivételével, amelynek Cronbach α -ja alacsony, 0,552.

Mindezek az eredmények tovább erősítik a modell validitását, hiszen bizonyítják, hogy a modell számos országban alkalmazható, függetlenül attól, hogy jó néhány elem meglehetősen eltérő jelentéssel bír a különböző nemzeti kontextusokban. Az egyes elemek támogatottsági mintázata a vizsgált országokban összehasonlítható, bár jelentős helyi változatosságot mutatnak. Például a Magyarországon messze legmagasabb egyetértési arányt mutató állítás – az összes más országokbeli vizsgálattal ellentétben – a 3. számú elem (szeretem a magyar nyelvet), utalva arra, hogy milyen kitüntetett helyet foglal el a nyelv a magyar nemzeti öntudatban.

Az elemek támogatottsági mintázatának másik oldalán olyan nagyon alacsony támogatottságú elemeket találunk, melyeknek megítélése a magyarok, illetve Magyarország és más országok többé-kevésbé objektív összehasonlításán alapulnak – a nemzeti felsőbbrendűség skála 13. és 14. eleme. Azt találtuk, hogy a válaszadók valóban erősen preferálják Magyarországot, illetve a magyarokat abban az értelemben, ami érzelmi azonosulásukat illeti – lásd a 10., 11., 12. elemet –, de ugyanakkor világosan megmutatkozik, hogy nem gondolják azt, hogy országuk vagy polgártársaik valóban jobbak másoknál.

Az attitűdök strukturális szerveződéséről – a kumulatív hierarchiáról – felállított hipotézisünk tesztelésének érdekében először a hat alskála által megjelenített fő attitűdcsoport támogatottsági szintjét számítottuk ki, az egyes elemek 4-es vagy 5-ös pontszámait (egyetértés, illetve erős egyetértés) összesített átlagának segítségével.

3. táblázat

A hat fő attitűd támogatottsága

Nacionalizmus	28
Nemzeti felsőbbrendűség	25
Nemzeti preferencia	39
Nemzeti büszkeség	64
A nemzet szeretete	80
Nemzeti érzés	88

(4-es, illetve 5-ös pontszámot adó válaszadók százaléka)

Az eredmények valóban azt mutatják, hogy a hierarchiában felfelé haladva az egymás után következő stádiumok egyre kisebb támogatottságot élveznek – kivétel ez alól az utolsó két szint, a nemzeti felsőbbrendűség és a nacionalizmus, ahol úgy tűnik, nincs szükség nagy ugrásra a két szint közti lépcsőfok átlépéséhez. Az a tény, hogy a nacionalizmus alskála teljes támogatottsága – a modell előrejelzésével ellentétben – valamivel meghaladja a nemzeti felsőbbrendűségét, valószínűleg a fent említett különbségtételből ered, vagyis a nemzethez kapcsolódó bizonyos fogalmakhoz való érzelmi azonosulás merőben mást jelent, mint ezen aspektusokról alkotott érté-

kelő vélemény. Míg a magyarok erősen azonosulnak az országgal a Nacionalizmus és a Nemzeti felsőbbrendűség skála egyes elemei szerint, ugyanakkor nem gondolják, hogy valóban ebben az országban a legjobb élni, illetve, hogy polgártársaik jobbak, mint más nemzeteké – ebből eredően Nemzeti felsőbbrendűségük túl gyenge ahhoz, hogy a piramis ötödik lépcsőfokát alkossa.

A hipotézis validálásának következő lépése az volt, hogy megvizsgáltuk az alsókálák közti korrelációkat. A korrelációk közepes erősségűek – 0,35 és 0,72 közé estek – egyik sem lépte túl a 0,80-as értéket, így igazolódott, hogy jogosan kezeljük elkülönült bár strukturálisan kapcsolódó alsókálaként a hat fő attitűdnyalábot.

Ha feltételezzük azt, hogy az attitűdök hierarchiája valóban kumulatív jellegű, az elvileg azt jelentené, hogy a hierarchiában egymáshoz legközelebb elhelyezkedő attitűdcsoporthoz közti különbségek kisebbek, mint a távolabb levő csoportok közti eltérések. A hierarchia feltételezett felépítését sikeresen igazolni tudtuk az alsókálák által megjelenített attitűdcsoporthoz közti különbségének kiszámításával – minél nagyobb a feltételezett távolság a stádiumok között, annál inkább különböznek egymástól az ott jelenlévő attitűdök. Ezeket az eredményeket az alábbi különbségmátrixban ábrázoltuk: a különbséget jelző értékek fokozatosan nőnek a mátrixban fentről lefelé, illetve jobbról balra haladva.

4. táblázat

A nemzeti attitűd alsókálák Euklideszi különbségkoefficiens mátrixa

	1. Nemzeti érzés	2. A nemzet szeretete	3. Nemzeti büsz- keség	4. Nemzeti preferencia	5. Nemzeti felsőbbrendűség
1. Nemzeti érzés					
2. A nemzet szeretete	13,0				
3. Nemzeti büszkeség	20,0	14,9			
4. Nemzeti preferencia	33,8	29,0	25,4		
5. Nemzeti felsőbbrendűség	41,4	36,6	30,8	18,8	
6. Nacionalizmus	41,3	37,2	31,4	22,5	17,2

Összefoglalva, a fenti eredmények szerint sikeresen validáltuk a Dekker–Malova féle Nacionalizmus modellt magyar mintán. Annak ellenére, hogy a különböző országokban a skála egyes elemei esetlegesen eltérő támogatottságot kaptak, a modell egészében működőképesnek bizonyult Magyarországon is, hiszen hasonló strukturális jellemzőket mutatott, mint azt az eredeti elmélet bejósolta.

A nemzet fogalma

A közép-kelet-európai régió egyik legfontosabb interkulturális problémája a nemzeti és etnikai határok diszparitása, az etnikai/nemzeti hovatartozás és az állampolgárság gyakran megkérdőjelezhető relációja, a nemzeti azonosulás ezen két aspektusának között létrejövő feszültségek.

Ennek a jelenségnek az egyik aspektusa a nemzet, az állam és a nemzetiség fogalmainak nem egyértelmű percepciója. A kutatás következő szakaszában azt vizs-

gáltuk, hogy hogyan vélekednek a válaszdók a nemzet, az állam és a nemzetiség fogalmáról, hiszen e nélkül nem tudtuk volna részleteiben feltárni a nemzet fogalma köré csoportosuló attitűdök szerveződését. Magyarországon a hetvenes évek eleje óta folynak empirikus kutatások ezen a téren, melyek szerint ezen fogalmak percepciója nem egyértelmű és nem konzisztens. A homály tetten érhető mind a nemzet, mint nép meghatározó kritériumaival kapcsolatban – vagyis, hogy milyen elvárásoknak kell megfelelnie valakinek ahhoz, hogy magyarnak véljék –, valamint a nemzet kulturális avagy politikai meghatározásával kapcsolatban is – ahogy az megmutatkozik a kisebbségeknek a nemzethez való viszonyában, vagyis hogy a különböző magyarországi etnikai csoportok, illetve a határon túli magyar kisebbség a magyar nemzethez tartozóknak tekintendők avagy sem.

A kulturális versus politikai nemzetfogalommal kapcsolatosan 1973 óta folynak kutatássorozatok melyek a hetvenes években a politikai nemzetfogalom dominanciáját mutatták ki (összefoglalóját lásd Lázár 1996). Ugyanebben az időszakban Hunyadi és munkatársai (1974; 1975) kutatásai a nemzet meghatározó kritériumait vizsgálták, eredményeik szerint a meghatározás két alaptípusa létezik: a válaszdók egy része szerint a „magyarság” természetes vagy tulajdonított kategória, hiszen jellemzői a születési hely, illetve az anyanyelv, míg az alanyok másik része szerint ez egy olyan jellemző, amely választás kérdése, hiszen tanulás útján meg lehet szerezni, illetve az öndefiníció múlik.

Az elmúlt 25 évben a folyamatosan jelen levő politikai nemzetkonceptió mellett fokozatosan egyre erősebb hangsúlyt kapott a kulturális-nyelvi-etnikai nemzetfelfogás is, amely tetten érhető a válaszdók egyre növekvő hányadában, akik a más országokban élő magyarokat a nemzet részének tekintették, de ugyanakkor a Magyarországon élő nemzetiségi-etnikai csoportok szintén gyakran sorolódtak a nemzet alkotóelemei közé.

Ezt a módszert ismételtük meg a mi vizsgálatunkban – az előző tanulmányokban alkalmazott kategóriákkal – annak érdekében, hogy a válaszdóink nemzetfogalmát feltárjuk.

5. táblázat

A kisebbségek szerepe a nemzet definíciójában

A nyugat-európai országokban élő magyarok	72
A szomszédos országokban élő magyarok	82
A magyarországon élő nemzetiségek	47
A magyarországi zsidók	68
A magyarországi cigányok	46

(a válaszdók százaléka, akik a fenti csoportokat a nemzet alkotóelemének tekintették)

Eredményeink arra utalnak, hogy válaszdóink körében az etnikai-kulturális nemzetkonceptió az uralkodó. Körülbelül a minta háromnegyed része szerint a más országokban élő magyarok a magyar nemzethez tartoznak, míg kevesebb, mint felük gondolja ugyanezt a Magyarországon élő nemzetiségekről és cigányokról. Összességében 25 százalékuk rendelkezik tisztán etnikai-kulturális nemzetfelfogással, szerintük

kizárólag a más országokban élő magyarokat sorolhatjuk a nemzethez, de semmilyen más kisebbség tagját nem.

Eredményeink szerint meglehetősen erős tendenciát találtunk a cigányok, mint a nemzet integráns részének elutasítására, de nem sokkal erősebbet, mint más etnikai csoportok esetében. Ennek ellenére a cigányok, illetve a nemzetiségi kisebbségek nemzetalkotó elemként való elfogadása közötti 0,56-os korreláció arra utal, hogy a hasonló számok eltérő elfogadási mintázatot takarnak. A zsidók középtájon helyezkednek el, a válaszadók körülbelül kétharmada a nemzet részének tekinti őket, amely eredményt tekinthetünk a zsidók erősen asszimilált-integrált státuszából eredőnek, de annak is, hogy a zsidók etnikai csoportként való szemlélete nem egyértelmű.

Párhuzamosan azzal a folyamattal, amelynek eredménye a politikai nemzetfogalom fokozatos átalakulása egyre inkább egyfajta kulturális nemzetfelfogásba, hasonló változás zajlott le az elmúlt harminc évben a nemzet meghatározó kritériumairól vallott nézetek tekintetében. A fentebb idézett kutatások szerint a hetvenes évek elején az általános felfogás szerint a magyarság meghatározása leginkább az országhoz való valamiféle kötődéshez kapcsolódott, míg az azt követő húsz évben egyre többen vélték úgy, hogy a nyelvi-kulturális kötődés és az öndefiníció is fontos elemek a „magyarnak lenni” meghatározásában. A mi mintánkban a következő eredményeket kaptuk:

6. táblázat

A magyarság meghatározó kritériumai

Akik Magyarországon születtek	38
Magyar állampolgárok	39
Akiknek az anyanyelve magyar	60
Aki önmagát magyarnak tekinti	78

(a válaszadók százaléka, akik a fenti csoportokat magyarnak tekintik)

Ezek az eredmények összhangban vannak az előzőekben említettekkel: az általunk feltárt magyarság definíciók is inkább kulturális, mint politikai nemzetfelfogást tükröznek, ugyanakkor az öndefiníció még nagyobb hangsúlyt kap. Ez összevág Lázár és Dobossy egy 1995-ös vizsgálatának eredményével, amely szerint a meghatározó kritériumok feltárt fontossági sorrendje „azt mutatja, hogy a magyarsághoz való tartozás ismérvei elsősorban aszerint rendeződnek el az emberek fejében, hogy ez mennyire tudatos választásnak, a magyarság vállalásának vagy a véletlennek a műve” (Lázár 1996: 57). Az adatok egy finomabb elemzése is alátámasztja ezt az eredményt: a minta 23 százaléka szerint az öndefiníció önmagában elégséges kritérium, míg egy másik 16 százalék szerint az öndefiníció az anyanyelvvel együtt már elégséges alap ahhoz, hogy valakit magyarnak tartsunk.

A két nemzetfogalom kapcsolatának vizsgálatakor azt találtuk, hogy azok, akik az öndefiníció mellett az anyanyelvet is megkívánják a magyarság elfogadásához – tehát igen erős kulturális kritériumokat szabnak – valóban inkább kulturális, mint politikai nemzetfelfogást vallanak, ami az etnikai és nemzetiségi kisebbségek átlagnál alacsonyabb befogadásában, viszont a határon kívüli magyarok átlagosnál magasabb elfogadásában mutatkozik meg. Másrészt viszont mind a négy elem – az öndefiní-

ció, a nyelv, a születési hely és az állampolgárság – meghatározó kritériumként való említése inkább toleráns, semmint megszorító beállítódást takar, hiszen az ide tartozó válaszadók átlagon felüli elfogadási arányt mutattak mind az öt kisebbségi kategória iránt.

Miután feltártuk a teljes mintára vonatkozólag a nemzetfogalom két típusát, megvizsgáltuk azt a feltevést, hogy a nemzeti azonosulás különböző szintjeit képviselő alanyok nemzetfelfogása is eltérő. Ennek érdekében azt elemeztük, hogy a nacionalizmus skálán elért különféle pontszámok megfeleltethetők-e a nemzet fogalmáról, illetve a nemzet meghatározásáról kialakított nézetekben feltárt különbségeknek.

7. táblázat

A nemzetfogalom alakulása a nacionalizmus mértéke szerint

	a minta átlaga	a nacionalizmus alskálán elért pontszám				
		1	2	3	4	5
A nyugat-európai országokban élő magyarok	72	63	77	68	71	76
A szomszédos országokban élő magyarok	82	74	83	82	84	86
A Magyarországon élő nemzetiségek	47	72	54	44	22	9
A magyarországi zsidók	68	96	79	60	40	9
A magyarországi cigányok	46	75	59	40	14	0

(a válaszadók százalékában; 1-es pontszám=az összes nacionalista elem elutasítása, 5= az összes nacionalista elem elfogadása)

Az eredmények szerint azok az alanyok, akik teljes mértékben visszautasítják a nacionalista állításokat a minta egészéhez viszonyítva aránylag erős politikai nemzetfelfogást vallanak. Ez megmutatkozik abban, hogy a határon túl élő magyarságot aránylag alacsony arányban tekintik a nemzet részének, ugyanakkor az országban élő kisebbségeket nagyon nagy százalékuk – 72–96 százalék – sorolta a nemzet elemei közé. Ahogy a nacionalista attitűdökkel való azonosulás erősödik, a magyarországi kisebbségek elfogadása drasztikusan csökken – végül már csak 10 százalék sorolja a nemzethez a nemzetiségeket és a zsidókat és nulla(!) a romákat – ami arra utal, hogy a nacionalista attitűdökkel együtt jár a politikai nemzetfelfogás majdnem teljes elutasítása és inkább etnikai típusú nemzetfogalom hirdetése. Összességében nagyon világosan megmutatkozik az a tendencia, hogy a nacionalista attitűdök erősödésével párhuzamosan a nemzetfogalom átalakul, egyértelműen eltűnik a politikai koncepció, bár az etnikai-kulturális nemzetfogalom erősödése nem ilyen tiszta.

Kevésbé egyértelmű a kép a magyarságdefinícióját illetően. Az első változót – a magyarországi születést – durván a minta egyharmada fogadja el, mind a minta egészét, mind az alcsoportokat tekintve. Az állampolgárság egyre kisebb hangsúlyt kap, ahogy a nacionalizmus erősödik, amely nem meglepő az előbbieken kimutatott gyengülő politikai nemzetfelfogás ismeretében. Az öndefiníció terepe egyértelműen korlátozódik a nemzeti elköteleződés erősödésével és nem kizárt, hogy konnotációjában is változik. Feltételezhető, hogy míg a nem nacionalista alanyok az öndefiníci-

ót valószínűleg a kisebbségek számára létező, választható lehetőségnek tartják, addig a nacionalisták ezt elvárják bizonyos csoportoktól, nevezetesen megkívánják a határon kívüli magyaroktól, hogy tartsák magukat magyarnak.

8. táblázat

A magyarság meghatározásának alakulása a nacionalizmus mértéke szerint

	a minta átlaga	a Nacionalizmus alskálán elért pontszám				
		1	2	3	4	5
Akik Magyarországon születtek	38	35	37	43	38	38
Magyar állampolgárok	39	44	48	31	25	29
Akiknek az anyanyelve magyar	60	51	68	56	53	67
Aki önmagát magyarnak tekinti	78	84	86	72	67	67

(a válaszadók százalékában; 1-es pontszám=az összes nacionalista elem elutasítása, 5= az összes nacionalista elem elfogadása)

A nacionalizmus Dekker–Malova féle modellje a nacionalizmusban kumulálódó nemzeti attitűdök fejlődésére és erősödésére összpontosított. A fent bemutatott vizsgálat betekintést adott abba az ezzel párhuzamosan lejátszódó folyamatba, amelynek során az ezekkel az attitűdökkel kapcsolatban álló bizonyos fogalmak és nézetek is átalakulnak.

A fenti eredmények további megerősítést adnak annak a feltételezésünknek, hogy a nemzeti attitűdök és a kisebbségekkel kapcsolatos beállítódások között szisztematikus kapcsolatot fedezhetünk fel. Láttuk, hogy a nacionalista attitűdökkel való erős azonosulás együtt jár a nemzet inkább etnikai, semmint politikai konceptualizálásával. Ez önmagában már erőteljes akadályt képez a kisebbségek asszimilációs törekvéseivel szemben, hiszen a nemzet tulajdonított jellegét hangsúlyozza és nem hagy sok teret az öndefiníciónak. Ezért az eredeti hipotézisünket úgy finomíthatjuk, hogy a többségi csoport tagjainak asszimilációs elvárásai valószínűleg csökkennek a nemzethez való viszony erősödésével. A másik oldalon viszont még mindig nem tudunk jóslásokba bocsátkozni azt illetően, hogy az attitűdfejlődés melyik fázisáig kell eljutni az alanynak ahhoz, hogy a nem asszimilálódott kisebbségekkel kapcsolatban a diszkrimináció vegye át az uralkodó szerepet az etnikai-kulturális különbségek toleranciájától.

A kisebbségek iránti attitűdök

Attitűdök a romákkal kapcsolatban

A vizsgálatunkban alkalmazott kérdőív 34 olyan elemet tartalmazott, amely a magyarországi romák felé irányuló többségi attitűdök feltárását célozta. Az elemek faktoranalízise négy fő attitűd-kategóriát különített el: az eredetileg feltételezett asszimilációs, toleráns, illetve kirekesztő alapállás mellett megjelent egy kifejezetten antirasszista, pozitív diszkriminációt jelző faktor is.

9. táblázat

Asszimilációs skála (Cronbach $\alpha=0,698$)	1	2	3	4	5	átlag pontszám	
1. A cigányokat rá kellene kényszeríteni, hogy ugyanúgy éljenek, mint a többi ember	15	16	22	18	29	3.3	I. Faktor
2. A cigányoknak teljesen el kellene magyarosodniuk	43	27	19	7	4	2.02	
3. Egy cigány és egy nem cigány házasságát csak akkor lehet tartós, ha a cigány fél teljes mértékben alkalmazkodik a másikhoz	38	15	27	9	11	2.39	
4. Vannak rendes cigányok, de a többségük nem az	6	11	17	22	44	3.87	
5. Bár a cigányok és a nem cigányok között is sok a szegény, a cigányok sokkal kevesebbet tesznek azért, hogy helyzetükön változtassanak	7	8	15	26	44	3.92	
6. A cigányokkal szembeni gyakori ellenérzésekről elsősorban a cigányok tehetnek	3	10	21	25	41	3.92	II. Faktor
7. A cigányok gondjai megoldódna, ha végre elkezdenének dolgozni	7	14	23	27	29	3.57	
8. A gazdag cigányok támogassák a szegény cigányokat	8	4	22	21	45	3.93	
9. A cigányok beilleszkedésének fő akadálya alacsony iskolázottságuk a szakképzettség hiánya	8	9	16	26	41	3.83	
10. A cigányok akkor tudnak legjobban beilleszkedni a társadalomba, ha elszórtan élnek, nem pedig zárt közösségekben	10	10	30	27	23	3.41	
11. A cigányok alapvető problémája abból ered, hogy nincsen saját országuk	24	12	19	20	25	3.07	III. Faktor
Összes ³	0	9	47	42	2	3.37	

Az asszimilációs skála tizenegy elemén végzett további faktoranalízis szerint a romák-kal kapcsolatos asszimilációs elvárások tovább bonthatók három csoportra. A legnagyobb csoport – a fenti táblázat első hat eleme – olyan állításokból áll, melyek nagyon erős, majdhogynem agresszív asszimilációs elvárásokat tükröznek, olyan elemekkel társítva, melyek kizárólag a romákat teszi felelőssé hátrányos helyzetükhöz. A válaszok eloszlása arra utal, hogy ez utóbbi tényező – a hibáztatás – erős támogatottságot kap, míg az erőltetett asszimilációt csak abban az értelemben támogatják a

³ Az összpontszám meghatározását a következő módon végeztük – mind a hat attitűd skálára. Először az egyes elemekre adott pontszámokat összegeztük, majd ezen adatokat újrakódoltuk, mintegy kerekítettük, úgy, hogy az 1 és 1.5 közötti pontszámok 1-es, az 1.6-2.5 közöttiek 2-es, az 2.6-3.5 közöttiek 3-as, az 3.6-4.5 közöttiek 4-es, az 4.6-5.5 közöttiek 5-ös pontszámot kaptak. Az így kapott pontszámokat az eredeti pontszámokhoz viszonyítva átlagoltuk, így az összpontszámok az eredeti pontszámokhoz viszonyítottan 100%-osak lettek.

megkérdezettek, ami az életmódbeli különbségek eltüntetését illeti, de nem állnak ki a teljes asszimiláció mellett.

Az attitűdök második alcsoportja – a fenti táblázat 7–10. eleme – olyan véleményeket tükröz, melyek a romák életét meghatározó olyan többé-kevésbé objektív tényezőket illetik, mint az iskolázottság hiánya, a szegregáció és az integrációt hátráltató gazdasági tényezők. Ezek a kijelentések általában erős egyetértésre találtak; a legkevésbé támogatott elem a szegregáció felszámolásával kapcsolatos, ami egyébként heves vitákat kavart az elmúlt években több magyarországi településen.

Végül a harmadik alfaktor egyetlen elemből áll, amely a romák anyaországának hiányával kapcsolatos. Ez az elem kapta a legalacsonyabb faktorpontszámot a teljes asszimilációs faktoron az első elemzés során és nem váltott ki markáns válaszmintázatot sem.

Az összpontszámok eloszlása azt mutatja, hogy az asszimilációs attitűdöket nagyrészt elfogadták a megkérdezettek, bár a minta nagyon kis hányada támogatta teljes szívvel. A skála átlagpontszáma 3,37, amely a legmagasabb a kapott négy skála közül.⁴

10. táblázat

Tolerancia skála (Cronbach $\alpha=0,854$)	1	2	3	4	5	átlag pontszám
1. A cigányok élhessék saját szokásaik, kultúrájuk szerint életüket, amíg az nem zavar másokat	2	3	11	21	63	4.37
2. A cigányok művészete gazdagítja a magyar kultúrát	19	16	22	21	22	3.11
3. A cigányoknak nem szabad lemondaniuk a hagyományaikról	10	12	24	25	29	3.51
4. A cigányokat támogatni kell abban, hogy megőrizték hagyományaikat, nyelvüket, kultúrájukat	17	15	28	20	20	3.14
5. Lehetővé kellene tenni, hogy a cigányok választhassanak, cigány vagy magyar nyelvű iskolába járatták gyerekeiket	21	11	24	21	23	3.13
6. Jó lenne, ha a cigány gyerekek anyanyelvükön is tanulhatnának az iskolában	19	16	28	19	18	3.02
7. Lehetővé kellene tenni, hogy a cigányok önállóan intézhessék ügyeiket	15	15	29	24	17	3.11
8. A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban önállóan dönthessenek	18	21	22	22	17	2.98
9. Ha a saját szokásaik megengedik, nincs abban semmi, ha a cigányok például tizenéves korban már gyereket szülnék	41	16	17	12	14	2.42
Összes	5	19	38	32	6	3.14

A tolerancia skála első elemével kapcsolatos adatok azt sugallhatnák, mintha megkérdezett alanyaink nagyon magas szintű toleranciát mutatnának – elvileg –, hacsak

⁴ Az átlagok különbsége szignifikáns ($p<0,01$), kivéve a tolerancia és kirekesztés összehasonlításának esetét.

nem lennének olyan zavaróak a romák és a többiek életmódja közti különbségek. Pedig a sajátos különbségekkel kapcsolatos elemekre adott jelentősen alacsonyabb támogatás lerántja a leplet az ennél csúnyábban festő realitásról.

A kulturális különbségeket nagyrészt tolerálták, de a az autonómia nagyban megkérdőjeleződött és az életmódbeli különbségeket egyértelműen elítélték a megkérdezettek. A minta nagy része valamelyest egyetértett azzal, hogy a romáknak meg kellene őrizniük kultúrájukat és hagyományaikat, de ennek meglétét nem sorolják a magyar művészeti élet színfoltjaihoz és még kevésbé lennének hajlandók aktívan támogatni azt.

A roma gyerekek anyanyelvi oktatását sem nem támogatják, sem nem ítélik el igazán, de az ezzel kapcsolatos elemek mind negatív korrelációban állnak a – nagyon erősen támogatott – szegregált iskolákat javasoló kijelentéssel (lásd a diszkrimináció skála 6. elemét, $r=-0,319$ és $r=-0,226$ a tolerancia skála 5. és 6. elemével, $p<0,001$). Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy a megkérdezettek nagy része szerint a roma gyerekeknek külön iskolába kellene járniuk, de nem túl fontos kérdés, hogy ott mit és hogyan tanulnak.

A tizenéveskori gyermekáldás elutasítása világosan megmutatja a jelentősen eltérő életformával szembeni intoleranciát, de a diszkrimináció skála 8. elemével való szignifikáns negatív korreláció azt mutatja, hogy ez nem a lakosságon belül a roma populáció arányának növekedésétől való félelem burkolt kifejezése.

A fenti két skála általánosan vett eredményei erős hajlandóságot mutatnak a többségi társadalom tagjainak oldaláról arra, hogy a romákat a többségtől megkülönböztető vonásaik feladására készítse – elsősorban azoknak a tulajdonságoknak, melyek a nem romák életmódjával ellentmondásban állnak. A hangsúly nem a kulturális asszimiláción van – ami például a nyelvhasználatot vagy a kulturális hagyományokat illeti –, hanem a többségi társadalomba való beolvasztásukat akadályozó tényezők megszüntetésén. Az asszimilációs folyamat megvalósításának feladatát nagyrészt a roma közösségre hárítják, csakúgy, mint ahogy az asszimiláció sikertelenségének eredetét is ott vélik megtalálni.

A romák és a többiek békés együttélésének lehetősége valós eshetőségnek tűnik a megkérdezettek szemében, ami a magánszférát illeti – ahogy az az első elem határozott elutasításából kitűnik –, ezzel szemben a társadalmi integrációról vallott nézetük meglehetősen pesszimista – lásd a 2. elemet. Bár a két említett elem szoros kapcsolatban áll egymással ($r=0,447$, $p<0,001$), de a kettő támogatottsági mintázata éppen tükörképe egymásnak.

A romák társadalmi támogatásának szükségességét a többség elismeri, a pozitív diszkriminációt nagyon határozottan elutasítják – lásd az antirasszista skála 2. elemét.

11. táblázat

Diszkrimináció skála (Cronbach $\alpha=0,923$)	1	2	3	4	5	átlag pontszám
1. A cigányok és a nem cigányok szokásai annyira különböznek, hogy tartósan úgysem tudnak együtt élni egy házasságban	32	23	22	12	11	2.48
2. A cigányok sohasem fognak beilleszkedni magyar társadalomba	9	13	24	23	31	3.57
3. A cigányok nem érdemlik meg, hogy támogassák őket	31	20	22	9	18	2.66
4. A cigányokat teljesen el kellene különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre	40	17	14	10	19	2.52
5. Csak helyeselni lehet, hogy vannak még olyan szórakozóhelyek, ahova cigányokat nem engednek be	24	16	16	13	31	3.16
6. Mindenkinek joga van arra, hogy a gyermekét olyan iskolába járassa, ahol nincsenek cigány gyerekek	13	12	17	11	47	3.67
7. A magyarországi településeknek, illetve városrészeknek meg kell adni a választási lehetőséget, hogy az ott lakók eldönthessék, költözzenek-e oda cigányok vagy sem	23	18	16	16	27	3.1
8. A cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát	7	14	22	21	36	3.69
9. A bűnözési hajlam a cigányok vérében van	23	19	16	18	24	3.03
10. A rendőröknek szabadabb kezet kellene adni amikor cigány bűnözőkkel szemben járnak el, mint a nem cigányokkal kapcsolatban	51	13	13	8	15	2.26
Összes	8	33	26	21	12	2.97

A különböző kontextusokban megjelenő szegregáció eltérő egyetértést váltott ki. Az iskolai szegregációt nagymértékben támogatták a megkérdezettek, ez az eredmény már csak azért is figyelemre méltó, mivel a megkérdezettek mindannyian középiskolás diákok voltak. Ez az eredmény eltér a felnőtt mintákon kapott adatoktól, ahol a romák és nem romák együttes oktatása általában egy aránylag könnyen elfogadott állítás a társadalmi távolságtartásra való hajlandóság mérésére szerkesztett elemek közül (lásd pl. Tomka 1979). Tomka (1991) – az 1978 és 1989 között ezzel a témával foglalkozó kutatások adatait elemezve – arra a következtetésre jutott, hogy a különböző kontextusokban megjelenített szegregáció támogatottsága nagyrészt attól függ, hogy a kérdéses téma mennyire érinti a megkérdezettet személyesen. Ebből eredően a felnőttek számára sokkal kevésbé elfogadható az, ha romák költöznek a szomszédságukba, mint az integrált iskola vagy a vegyes házasságok lehetősége – ez utóbbi ügyis elég kis valószínűséggel fordul elő, ezért nem fenyegető – míg a mi

mintánk diákjai számára az elkülönített iskolák kérdése erős személyes érintettséget hordozott és az egyik legmagasabb támogatottsági arányt váltotta ki.⁵

A teljes szegregációt aránylag erőteljesen utasították vissza a megkérdezettek, bár ugyanakkor úgy tűnik, mintha a romáknak a szomszédságba költözése az ott lakók döntésén kellene múlnia – ami a szegregáció burkolt támogatását jelzi. A nyilvános helyeken történő elkülönítés megítélése nem egyértelmű, a teljes elutasítás és a teljes elfogadás egyaránt aránylag magas arányban fordult elő.

A rasszista megkülönböztetést sugalló állítások különböző erősségű támogatást kaptak. Az összes diszkrimináló kijelentés közül a legmagasabb támogatottságot (3,69-es átlagpontszámmal) az az állítás kapta, amely a roma populáció számbeli növekedésének fenyegető jellegére utalt – egy olyan vélemény, amely a romákat elválaszthatatlanul a bűnözéssel kapcsolja össze. Ugyanakkor a legrasszistább kijelentés – miszerint a roma bűnözés „genetikus” lenne – U alakú megítélési görbét és 3,00-as átlagpontszámot eredményezett. Végül a rendőrségi eljárásokkal kapcsolatos negatív megkülönböztetést nagyon határozottan elutasították a válaszadók. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanakkor azt sem, hogy az ez utóbbi három elem összefüggéseinek diszkrimináció-analízise szerint a rasszista beállítódás igenis befolyásolja a roma bűnözésről vallott nézeteket. A 9. elemre ötös pontszámot adó – vagyis erősen rasszista beállítódású – alanyok válaszmintázatát elemezve a következő eredményekre jutottunk: ezen megkérdezettek mindegyike (100%) négyes vagy ötös pontszámot adott a 8. számú elemre – a társadalmi fenyegetettségére vonatkozólag – és 62 százalékuk adott ilyen pontszámot a 10. állításra – a rendőrség megkülönböztetett viselkedésével kapcsolatban.

12. táblázat

Antirasszista, pozitív diszkriminációt támogató skála (Cronbach $\alpha=0,923$)	1	2	3	4	5	átlag pont- szám
1. A magyar kormánynak még többet kellene tennie a cigányokért	31	18	30	11	10	2.51
2. A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak	64	17	12	5	2	1.65
3. A cigányok beilleszkedését a magyar társadalomba leginkább a cigányellenesség akadályozza	20	19	20	20	21	3.03
4. A cigánykérdés a rasszizmus eredménye	25	16	25	17	17	2.84
Összes	18	38	33	10	1	2.38

A romákkal kapcsolatos attitűdök utolsó faktora néhány expliciten antirasszista, illetve a pozitív diszkriminációt támogató kijelentések halmaza, amely a négy faktor közül a legalacsonyabb támogatottságot kapta. A pozitív megkülönböztetést egyértelműen elutasították a megkérdezettek, minél inkább anyagi természetű a támogatás annál inkább. És annak ellenére, hogy a válaszadók tekintélyes hányada elismerte,

⁵ Ezek az eredmények egyébként alapvetően megkérdőjelezik a Bogardus-skála általános alkalmazhatóságát és azt a nézetet támasztják alá, hogy a skála elemeinek konnotációja bizonyos esetekben kontextusfüggő.

hogy a romák társadalmi beilleszkedését valóban akadályozzák a romaellenes attitűdök, a problémák gyökerét mégis máshol vélik megtalálni.

Attitűdök a zsidókkal kapcsolatban

A kérdőív 28. a magyarországi zsidósággal kapcsolatos elemet tartalmazott. A faktorelemzés eredményei szerint ebből huszonegy tartozott a feltételezett három fő attitűd nyálábba – nevezetesen az asszimilációs, kirekesztő, illetve toleráns beállítódáshoz –, míg a maradék hét elem vagy értékelhetetlenül alacsony faktorpontszámmal jelent meg az említett fő faktorokon vagy két további, kicsiny faktor elemeit képezte, ezeket kihagytuk a további elemzésből. Az alábbiakban bemutatott három skála a faktoranalízis eredménye; bár egy további faktorelemzést még elvégeztünk a tolerancia-skála elemein, hogy elfogadható reliabilitású skálát kapjunk.

13. táblázat

Diszkriminációs skála (Cronbach $\alpha=0,856$)	1	2	3	4	5	átlag-pont-szám
1. Ösztönözni kellene a zsidók kivándorlását Magyarországról	61	13	11	4	11	1.92
2. Jobb lenne, ha a zsidók saját államukban, Izraelben élnének	32	22	19	10	17	2.56
3. A zsidók bomlasztják és gyengítik az őket befogadó nemzeteket	46	21	14	8	11	2.15
4. Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát	56	10	12	8	14	2.15
5. Magyarországon a zsidók érdekei sokszor mások, mint a nem zsidóké	16	17	30	17	20	3.09
6. A zsidóknak még sokat kell változniuk ahhoz, hogy egyáltalán ne különbözzenek a magyaroktól	30	19	24	11	16	2.62
7. A zsidók nem is akarnak igazán beilleszkedni magyar társadalomba	29	22	28	14	7	2.5
8. Mindenekelőtt a zsidók tehetnek arról, hogy létezik zsidóellenesség	42	21	18	5	14	2.28
Összes	26	35	23	12	4	2.34

A diszkrimináció skálának a magyarországi zsidóság és a nemzet viszonyát megkérdőjelező elemei határozott elutasításban részesültek, bár eltéréseket tapasztaltunk az egyes állítások viszonylatában (lásd a fenti táblázat 1-3. elemeit). Míg a megkérdőjelezettek többsége nem azonosult azokkal a gondolatokkal, melyek alapvetően megkérdőjelezzik a zsidóság helyét az ország népességében, éppen csak a felük utasította el – adott 1-es vagy 2-es pontszámot – azt a kijelentést, miszerint jobb lenne, ha a zsidók Izraelben élnének. Mivel ez az utóbbi elem nagyon erősen korrelál az emigrációt támogató állítással ($r=0,69$ az 1. elemmel, $p<0,001$) valamint a zsidókat a nemzetet fenyegető tényezőként beállító kijelentéssel ($r=0,66$ a 3. elemmel, $p<0,001$), következtethetünk arra, hogy ezen állítás elfogadása nem a zsidó nacionalizmus támogatá-

sának kifejezése, hanem inkább a kirekesztő vélemények csoportjának egy aránylag finomabb elemét képezi.

A megkérdezettek körülbelül egynegyede fogadná szívesen, ha a zsidók számát korlátoznák bizonyos foglalkozási területeken, míg kétharmaduk elutasította ezt a lehetőséget.

A zsidóknak a többiektől való társadalmi távolságát, illetve különbözőségét tekintve a megkérdezettek fele a zsidókat nem látja a társadalom más tagjaitól jelentősen eltérőnek és nem tekinti problémának integrációjukat. Az érdekellentétekről a megkérdezettek összességének aránylag semleges a véleménye.

Végül a minta majdnem háromnegyede szerint a zsidók nem hibáztathatók az irántuk megnyilvánuló negatív attitűdök miatt.

14. táblázat

Asszimilációs skála (Cronbach $\alpha=0.832$)	1	2	3	4	5	átlag pontszám
1. Egy zsidó és egy nem zsidó házassága csak akkor elfogadható, ha a zsidó fél megkeresztelkedik	59	16	10	6	9	1.89
2. A zsidók és nem zsidók közti házasság egyik félnek sem tesz jót	62	13	14	5	6	1.79
3. A zsidók és a nem zsidók szokásai annyira különböznek, hogy tartósan úgysem tudnak együtt élni egy házasságban	48	23	18	5	6	2.0
4. Vegyes házasságban a gyerekeknek jobb nem megmondani, hogy az egyik szülő zsidó	73	8	7	3	9	1.68
5. Vegyes házasság csak akkor lehet tartós, ha a zsidó házastárs teljes mértékben alkalmazkodik a másikhoz	46	21	19	6	8	2.07
Összes	46	30	14	8	2	1.88

Az asszimilációs faktornak nevezett halmazba olyan elemek kerültek, amelyek mind a vegyes házasságok kérdése körül forognak, az asszimiláció szempontjából releváns aspektusait feszegetik. Általánosságban véve az összes elemet határozottan elutasították a megkérdezettek, amiből arra következtethetünk, hogy a zsidók, illetve a nem zsidók közti esetlegesen észlelt különbségeket nem tekintik az asszimiláció gátjának, illetve azon vélemény kifejezésének is, hogy a vegyes házasságok nem eszközei az asszimilációnak. Ezt az utóbbi feltételezést az a tény is alátámasztani látszik, hogy egy, a még több vegyes házasságot támogató kijelentés (lásd az alábbi táblázat 2. elemét) erős negatív faktorpontszámmal jelen meg az asszimiláció faktorán, viszont az elemzés szerint határozottan a tolerancia skálához tartozott.

Az asszimiláció skála átlagpontszáma messze a legalacsonyabb, nem csak a zsidó kontextuson belül, hanem mind a hat – a romákkal kapcsolatos három – skálát is beleértve. Ez az eredmény valószínűleg a magyar zsidóság erősen asszimilált helyzetéből ered.

15. táblázat

Tolerancia skála (Cronbach $\alpha=0.739$)	1	2	3	4	5	átlag pont- szám	
1. Ma Magyarországon már nem érdekes ki zsidó és ki nem az	19	18	19	22	22	3.10	I. Faktor
2. Minél több házasság lenne kívánatos zsidók és nem zsidók között	24	16	46	9	5	2.56	
3. Nincs abban semmi kivetnivaló, hogy valaki bizonyos helyzetben magyarnak, más helyzetben zsidónak érzi és mondja magát	26	10	20	17	27	3.09	
4. A zsidók is a magyar nemzethez tartoznak	13	11	16	20	40	3.58	
5. A házasság szempontjából semmi jelentősége nincs annak, hogy valaki zsidó vagy nem	14	9	14	16	47	3.73	
6. A zsidók beilleszkedését a magyar ársadalomba elsősorban a zsidó- ellenesség akadályozza	14	15	25	25	21	3.22	II. Faktor
7. Érthetetlen, hogy egyesek miért utálják a zsidókat	14	10	19	18	39	3.22	
8. A zsidókérdést az antiszemiták találták ki	20	11	29	17	23	3.24	
Összes	4	15	43	37	1	3.18	

A tolerancia skála elemein végzett újabb faktoranalízis szerint a toleráns beállítódást kifejező elemek két alcsoportba sorolhatók. A fenti táblázat első öt eleme azt a véleményt tükrözi, miszerint a zsidók és a nem zsidók közti megkülönböztetés nem releváns, illetve nem érdekes, míg az utolsó három állítás szerint a zsidók iránti negatív attitűdök azok, amelyek ezeket a különbségeket megpróbálják létrehozni és ezzel az integrációt hátráltatni.

Összességében a zsidókkal kapcsolatban a tolerancia faktora kapta a legmagasabb pontszámot, a kirekesztő vélemények csoportját valamelyest elutasították és az asszimiláció faktorát támogatták legkevésbé a megkérdezettek.

Ebben a részben megvizsgáltuk a magyarországi romákkal, illetve zsidókkal kapcsolatos fő attitűdcsoportokat. Eredményeink további ellenérveket szolgáltatottak azon eredeti hipotézisünkkel kapcsolatban, hogy létezne egy általános, a kisebbségek mint olyanok felé irányuló általános attitűd, függetlenül a kérdéses kisebbségi csoport milyenségétől. Láthattuk, hogy a három fő attitűdstratégia – a tolerancia, a kirekesztés, illetve az asszimiláció – iránti támogatás jelentősen eltér a két vizsgált kisebbségi csoport tekintetében. Ezek az eredmények összhangban vannak más, a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos összehasonlító tanulmányok adataival, melyek Lázár összefoglalása szerint azt mutatják, hogy „a kisebbségek befogadása nem a befogadók kulturális szintjétől...függ a leginkább, hanem a befogadók és a befogadottak közötti kulturális távolságtól, vagyis a befogadott kulturális...szintjétől”, (Lázár 1996: 54). A mi adataink – melyek szerint egy kulturális szintjét tekintve meglehetősen homogén mintán belül jelentősen eltérő beállítódásokat tártunk fel a két vizsgált kisebbséggel kapcsolatban – alátámasztja Lázár kijelentését a meghatározó tényező tekintetében, vagyis hogy az attitűdök milyenségét nagyrészt a kisebbségi csoport és a többségi társadalom észlelt távolsága szabja meg.

Összehasonlítván a két vizsgált csoport iránt megnyilvánuló fő attitűdcsoportok erősségét, inverz mintázatot találunk. A zsidókkal kapcsolatban a tolerancia bizo-

nyult a legerősebbnek – ezt tulajdoníthatjuk ezen csoport erősen asszimilálódott helyzetének, amely megkönnyíti az elfogadást. A kirekesztő attitűdök közepesen erősek voltak, míg az asszimilációs stratégia kapta a legalacsonyabb támogatást – megint csak a magyar zsidóság erősen asszimilált státuszának köszönhetően.

Ugyanezen elemzés során a romákkal kapcsolatban a támogatás fordított eloszlását tapasztaltuk. Ebben az esetben az asszimiláció jelentősen erősebb egyetértési arányt váltott ki, mint akár a tolerancia, akár a kirekesztés, mely utóbbi két klaszter közel egyforma elfogadási szintet eredményezett. Ezen eredmények egyrésztől annak tulajdoníthatók, hogy a romákkal kapcsolatos negatív előítéletek leginkább az életmódbeli különbségekből eredő konfliktusokat fejezik ki. Ezen konfliktusok megoldási lehetőségét gyakran a különbségek megszüntetésében keresik, mely feladatot a romák életmódjának a nem romákéhoz való igazításában vélük megtalálni, amit viszont az erőltetett asszimiláció serkenthet. Másrésztől, a romákat gyakran elfogadják, mint eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező etnikai csoportot, mely hagyományok megőrzését támogatják és a kulturális asszimilációt ebben a vonatkozásban szükségtelennek tartják – ez viszont a toleranciát erősíti.

A 3. hipotézis vizsgálata – a nemzeti orientációk és a kisebbségek iránti attitűdök strukturális kapcsolata

Lázár (1996) a romákkal kapcsolatos különféle attitűdök háttérben meghúzódó tényezőket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a válaszadókban a nemzetről vallott felfogása ezekben meghatározó szerepet játszott – a társadalmi-demográfiai tényezők mellett.

Feltételeztük, hogy a nemzetről alkotott fogalmak, valamint a kisebbségek iránti attitűdök között feltárt kapcsolat nagy jelentőségű és további finomítást igényel, ezért megvizsgáltuk a nemzeti attitűdök valamint a romákkal, illetve a zsidókkal kapcsolatos attitűdstratégiák összefüggéseit. Azt elemeztük, hogy milyen összefüggés van a nemzethez való viszony hat vizsgált szintjén elért pozíció, valamint a három fő kisebbségi attitűd támogatásának erőssége között. Az alábbi két táblázat a hat nacionalizmus-alskála és a három kisebbségi attitűdskála korrelációit mutatja be – külön a roma, illetve a zsidó kontextusban.

16. táblázat

A nemzeti orientációk és a romákkal kapcsolatos attitűd-stratégiák korrelációi

	Kirekesztés	Asszimiláció	Tolerancia
Nemzeti érzés	0,2079**	0,2463**	-0,1009
A nemzet szeretete	0,0989	0,2103**	-0,0089
Nemzeti büszkeség	0,1673*	0,2403**	-0,0583
Nemzeti preferencia	0,3098**	0,2973**	-0,2236**
Nemzeti felsőbbrendűség	0,4298**	0,3360**	-0,2898**
Nacionalizmus	0,5434**	0,4112**	-0,4490**

*p<.01; **p<.001

17. táblázat

A nemzeti orientációk és a zsidókkal kapcsolatos attitűd-stratégiák korrelációi

	Kirekesztés	Asszimiláció	Tolerancia
Nemzeti érzés	0,197**	0,161*	-0,152*
A nemzet szeretete	0,148	0,145*	-0,130
Nemzeti büszkeség	0,199**	0,174*	-0,169*
Nemzeti preferencia	0,270**	0,280**	-0,154*
Nemzeti felsőbbrendűség	0,373**	0,374**	-0,247**
Nacionalizmus	0,529**	0,546**	-0,385**

* $p < .01$; ** $p < .001$

A fenti táblázatokból első pillantásra kitűnik a vizsgált változók kapcsolatainak markáns iránya – az első három szinten tapasztalható némi vacillálást leszámítva⁶ –, vagyis a kirekesztő és az asszimiláns stratégia majdnem lineáris erősödése a nemzeti attitűdök fejlődésével párhuzamosan és a tolerancia csökkenése ugyanebben az összefüggésben. Az a tény, hogy majdnem mind a hat esetben egy nagyobb ugrást találunk a nemzeti büszkeség és a nemzeti preferencia között, arra enged következtetni, hogy a nacionalizmus piramisát alkotó attitűdök nemcsak erősödnek a piramis aljától a teteje felé haladva, hanem valamiféle minőségi változás is végbemegy valahol a nemzeti büszkeség és a preferencia szintjei körül. A nemzeti preferencia szintjétől kezdve egészen a piramis tetejéig a nemzethez való kötődés egy olyan típusáról beszélünk, amely a saját nemzet és mások összehasonlítását kívánja meg sokszor, és ez olyan asszociációkat válthat ki, amelyek komoly interferenciába léphetnek olyan csoportok iránti attitűdökkel, melyeknek nem teljesen egyértelmű a nemzethez való viszonyuk.

A fenti két táblázatból nyilvánvalóan látszik az összefüggések egy olyan mintázata, miszerint a nacionalizmus alskálák egyike sem áll pozitív kapcsolatban a toleranciával. A roma kontextusban az első három stádiumnak – a nemzeti érzéstől a nemzeti büszkeségig – nincs szignifikáns összefüggése a toleranciával, míg a felső három szint – a nemzeti preferenciától a nacionalizmusig – nagyon szignifikáns, erős negatív korrelációt mutat. Ugyanez az összefüggés még markánsabb a zsidó kontextusban, ahol a nemzet szeretetének stádiumát kivéve a nemzeti affiliáció minden szintje szignifikáns negatív korrelációt eredményez a toleranciával kapcsolatban. Ez az eredmény arra utal, hogy a zsidók iránti tolerancia – amely a minta egészét tekint-

⁶ A nacionalizmus-skála elemein végzett faktoranalízis nem különítette el a nemzeti érzés és a nemzet szeretete alskálák elemeit. Ezért megpróbáltuk a fent említett, a skála első három szintjén tapasztalt szabálytalanságokat úgy orvosolni, hogy ezen két alskála hat elemét egy alskála alá olvasztottuk. Az így kapott kombinált alskálának a kisebbségi attitűdökkel mutatott korrelációi szerint – lásd az alábbi táblázatot – ez a megoldás sokkal jobban beleillik a feltételezett piramis szerkezetébe, mint az eredeti két külön skála.

	Asszimiláció	Diszkrimináció	Tolerancia	Asszimiláció	Diszkrimináció	Tolerancia
	a romákkal kapcsolatban			a zsidókkal kapcsolatban		
Nemzeti érzés + nemzet szeretete egybeolvasztva	0,243**	0,148*	-0,049	0,164*	0,177**	-0,148*

ve egyébként a leginkább támogatott stratégia – elkezd csökkenni, amint az alanyok belépnek a nacionalizmus piramis legelső szintjére, míg a romák esetében ehhez a nemzeti preferencia szintjét kell elérni. A két kisebbség iránti attitűdök ezen eltérését talán annak a különbségnek tulajdoníthatjuk, amely a nemzeti érzésekkel szoros kapcsolatban levő antiszemitizmus szimbolikus funkciója és romák iránti inkább etnocentrikus jellegű attitűdök között áll fenn.

A fenti eredmények – a nemzeti érzés és a tolerancia közti negatív korreláció – egyik implikációja az, hogy súlyosan megkérdőjelezi a nemzeti érzés attitűdjének Dekker és Malova által feltételezett semlegességét. Szélesebb értelemben azt a kérdést is felveti – a jelen munka kereteit jóval meghaladva –, hogy egyáltalán feltételezhetünk-e érzelmileg semleges viszonyt a nemzettel kapcsolatban, illetve semleges nemzeti identitást, amely a kisebbségekkel kapcsolatos előítéletekkel semmilyen összefüggést nem mutat.

A zsidókkal kapcsolatos asszimiláns, illetve kirekesztő attitűdöket tekintve mindkét esetben hasonló és igen határozott erősödést tapasztalunk a nemzeti attitűdök hierarchiájának fejlődésével párhuzamosan. Ugyanakkor a romák esetében a korrelációk egy érdekes mintázatot figyelhetjük meg: a nemzeti attitűdök fejlődésével mind az asszimiláns, mind a kirekesztő attitűdök erősödnek, de az első három szinten az asszimiláció erősödése a fokozottabb, míg a nemzeti preferencia szintjétől kezdve ez az arány megfordul és a diszkrimináció erősödése meghaladja az előbbiét. Ha összevetjük ezeket az eredményeket azzal az adattal, hogy a toleranciával mutatott negatív korreláció is a nemzeti preferencia szintjétől válik szignifikánssá a roma kontextusban, még inkább relevánsnak érezzük azt a felvetést, hogy a nemzeti büszkeségről a nemzeti preferencia szintjére való ugrás nagyobb jelentőséget hordoz, mint a piramis egyéb szintjei közötti lépések.

Az attitűdpiramis fejlődésében a másik jelentős állomás az utolsó szint kifejlődése – a nemzeti felsőbbrendűségről a nacionalizmusra való váltás –, ahol mindegyik fentebb vizsgált tendencia újabb erősítést nyer.

A fenti eredmények összefoglalásaként kijelenthetjük, hogy adataink alátámasztják a 3. *hipotézisben* leírt attitűdök szisztematikus összefüggéseit. Másrészt viszont érdekes ellentmondásokra is bukkantunk. A második szekció vége felé rámutattunk a nacionalizmussal való azonosulás és domináló etnikai nemzetfelfogás kapcsolatára, ahol a nemzethez való tartozás inkább tulajdonított, semmint választott kategória. Ennek fényében részben újrafogalmaztuk a 3. *hipotézist*, hiszen a nemzet ilyenfajta felfogása nem hagy sok mozgásteret a kisebbségek asszimilációs törekvéseinek. Most már láthatjuk, hogy a vizsgált attitűdök kognitív szerveződése nem követi ezt a szigorú logikát, hiszen az asszimilációs elvárások is erősödnek – majdnem a kirekesztő stratégiával párhuzamosan – a nemzeti affiliáció fejlődésével.

Konklúzió

A fentiekben bemutatott tanulmányban a nemzet fogalma köré csoportosuló attitűdöket, a magyarországi romákkal és a zsidókkal kapcsolatos attitűdöket vizsgáltuk, valamint megpróbáltuk feltárni a beállítódások ezen két nagy csoportja közti strukturális összefüggéseket.

A kutatás során a feltételezett kapcsolatokról alkotott három hipotézist vizsgáltunk meg egy budapesti, nem reprezentatív, középiskolás diákmintán felvett kérdőíves felmérés segítségével. A kapott adatok határozottan alátámaszják két hipotézisünket, míg egy harmadikat el kellett vetnünk. Bizonyítékokat szereztünk amellest, hogy a kisebbségek iránti attitűdök nagy része valóban három nagy attitűdcsoportba rendeződik, nevezetesen a tolerancia-, az asszimiláció-, és a kirekesztésfak-torokba. Megvizsgáltuk a Dekker–Malova nacionalizmusmodelljének érvényességét Magyarországon és kimutattuk a nemzeti orientációk valamint a kisebbségekkel kapcsolatos attitűd-stratégiák szisztematikus összefüggéseit. Ugyanakkor el kellett vetnünk a kisebbségekkel, mint olyanokkal kapcsolatos, az adott kisebbségi csoport milyenségétől független általános, domináns stratégia létezéséről alkotott elképzelésünket.

Bibliográfia

- Abelson, R.P.–E. Aronson–W. J. McGuire–T.M. Newcomb–M. J. Rosenberg–P. H. Tannenbaum 1968. *Theories of Cognitive Consistency*. Chicago: Rand McNally, 112–139.
- Dekker, H.–Malova, M. 1997. *Nationalism and its explanations*. Paper presented at the first Dutch-Hungarian Conference in Interethnic Relations. Wassenaar: NIAS
- Lázár, G. 1996. A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: Lázár G.–Lendvay J.–Örkény A.–Szabó I. 1996. *Többség-kisebbség*. Budapest: Osiris, 9–115.
- Hunyadi Gy.–Hann E.–Pörzse K. 1974. *Nézetek a hazafiságról, magyarságról, internacionalizmusról*. Budapest: TK Tanulmányok
- – – 1975. *Nézetek a szocialista hazafiság időszervi kérdéseiről*. Budapest: TK Tanulmányok
- Kövágó László 1983. *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest: Kossuth, 11.
- Simpson, G. E.–J. M. Yinger 1985. *Racial and cultural minorities. An analysis of prejudice and discrimination*. New York: Plenum Press
- Tajfel, H. 1981. *Human groups and social categories*. Cambridge–London–New York: Cambridge University Press
- Tomka M. 1979. A cigányok és a nem cigányok közti kapcsolatok értékelése. In: Hann E.–Tomka M.–Pártos F. (szerk) *A közvélemény a cigányokról*. Budapest: TK Tanulmányok
- 1991. *Gazdasági változások és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény*. Cigány-lét. MTA PTI